

JAN HESSELING
NETHERLANDS CONSULATE-GENERAL, TORONTO
De Koenigs-affaire: een beknopte geschiedenis
en recente ontwikkelingen

Inleiding

Het is mij een genoegen een inleiding te houden over een na aan mijn hart liggend onderwerp, het wel en wee van een deel van de zogenaamde “Koenigs”-collectie van tekeningen van oude meesters, die in de Tweede Wereldoorlog uit Nederland verdween. Met name zal ik aandacht besteden aan de activiteiten van de Nederlandse overheid om ze terug te krijgen, welke gewoonlijk worden samengevat onder de term “recuperatie”. Ik zelf heb in een onderbroken periode van tien jaar mij met deze kwestie mogen bezighouden, eerst als beleidsmedewerker op het Ministerie van Buitenlandse Zaken in Den Haag, begin jaren '90, en later als ambassaderaad voor Onderwijs en Culturele zaken in Moskou tussen 1998 en 2002.

Koenigs

De Koenigs-collectie is genoemd naar de Duitse bankier en kunstverzamelaar Franz Koenigs, die in het jaar 1881 in Duitsland geboren werd. Hij vestigde zich in 1922 in Haarlem en verkreeg in 1939 het Nederlandse staatsburgerschap. In Haarlem begon hij een handelsfirma, waarmee hij goed geld verdiende. Hij stond bekend als een *Nazi*-tegenstander. Koenigs verongelukte onder mysterieuze omstandigheden toen hij in 1941 op een voorstadsstation van Keulen onder een trein terechtkwam.

Koenigs had een passie ontwikkeld voor de verzameling van tekeningen en etsen van oude

meesters, die hij allengs uitbreidde door grote aankopen. De collectie omvatte stukken van Duitse, Nederlandse, Vlaamse, Italiaanse en Franse kunstenaars, zoals Cranach, Dürer, Holbein, Tiepolo, Watteau, Rembrandt, Terborch, Rubens e.v.a. De beurskrach van 1929 trof Koenigs aanzienlijk, waardoor hij na 1931 nauwelijks meer kunstaankopen kon doen. Begin 1940 bestond de collectie uit 2671 tekeningen en voorts enkele etsen.

Op het hoogtepunt van de economische crisis was Koenigs gedwongen een forse lening af te sluiten om de voortgang van zijn bedrijf veilig te stellen. De bank, waarmee hij onderhandelde, Lisser & Rosencranz in Amsterdam, nam hiervoor zijn collectie in 1935 als onderpand. Overeengekomen werd, dat deze zou worden ondergebracht in het Museum Boymans in Rotterdam, zodat die zowel voor onderzoek als voor het publiek toegankelijk zou blijven.

In de herfst van 1939 werd de gehele collectie gekocht door de Rotterdamse industrieel en kolenhandelaar Van Beuningen. Aanleiding hiervoor was, dat Lisser en Rosencranz, een Joodse bank, haar activiteiten wilde beëindigen in het licht van de Duitse dreiging en dus een eventuele confiscatie vóór wilde zijn. De bank was van plan haar activiteiten naar de Verenigde Staten te verplaatsen. Indien Van Beuningen de collectie niet had gekocht dan zou die met de

bank waarschijnlijk in Amerikaanse handen zijn gekomen. De collectie zou dan zeker te gelde zijn gemaakt en uiteengevallen zijn.

De Duitse bezetting

Duitsland viel Nederland binnen op 10 mei 1940. Zes dagen later tekende generaal Winkelman als opperbevelhebber van de strijdkrachten de capitulatie. Hij was daartoe gemachtigd door de Nederlandse regering, die inmiddels was uitgeweken naar Londen.

De Duitse machthebbers, Hitler en Goering voorop, hielden erg van oude kunst. Zo werd Goering al enkele weken na het begin van de Duitse bezetting gesignaleerd in de kunstgalerie van Jacques Goudstikker in Amsterdam, waar hij een groot aantal schilderijen kocht. Goudstikker zelf was met zijn gezin in de meidagen naar Engeland gevlucht, maar was onderweg in het ruim gevallen van het schip waarop hij voer. Hij overleefde dit voorval helaas niet. Zijn nalatenschap is na de oorlog het voorwerp van veel juridisch getouwtrek geweest, waaromtrent pas enkele maanden geleden een oplossing is gevonden. Maar daar gaat het nu niet over.

Hitler had zijn zinnen gezet op de bouw van een nieuw museum in Linz in de *Ostmark*, zoals het geannexeerde Oostenrijk destijds heette, vlak bij Braunau, het dorp waar hij was geboren. Voor het museum, dat toepasselijk het *Führer Museum* zou heten, had *Reichsbauminister* Albert Speer al een ontwerp gemaakt. Hier zouden topstukken uit de Europese cultuur uit Duitsland en de overwonnen landen worden samengebracht en tentoongesteld. Hitler had de directeur van de *Staatliche Gemäldegalerie* in Dresden, Hans Posse,

aangesteld als *Sonderbeauftragte*, speciaal voor het bijeenbrengen van de kunst. Posse reisde stad en land af. Zo is hij ook gezien in het Louvre in Parijs. De geselecteerde kunst werd ingepakt en vervoerd naar tijdelijke onderkomens in Duitsland voordat deze naar Linz zou worden overgebracht. Het museum zou er overigens nooit komen: de oorlogsinspanning stelde andere prioriteiten en de ineenstorting van het Derde Rijk was de genadeslag voor het project.

Posse bezocht Nederland drie maal in de zomer van 1940. Hij ontmoette er verschillende kunsthandelaars en –verzamelaars. Met directeur Hannema van Museum Boymans onderhandelde hij over de verkoop van grote delen van de inmiddels beroemde Koenigs-collectie. Pas in december 1940 werd een akkoord bereikt over de afstand van 526 tekeningen van vooral Duitse, maar ook van andere meesters voor een bedrag van f1,4 miljoen. In het voorjaar van 1941 werd netjes betaald en op 5 maart van dat jaar werden de ingepakte tekeningen bij het museum afgehaald. Het was nog een geluk, dat een deel van de collectie net in de Verenigde Staten was blijven steken, nadat het was uitgeleend voor de wereldtentoonstelling van 1939 in New York. Zij bleven daardoor uit handen van de bezetter.

De tekeningen werden in eerste instantie vervoerd naar en opgeslagen in de *Staatliche Kunstsammlungen* in Dresden. Vanwege de dreiging van geallieerde bombardementen op vele steden in Duitsland werden veel kunstobjecten opgeslagen op veilige plaatsen op het platteland, zoals verlaten zoutmijnen, die een geschikte droge atmosfeer hadden. De Koenigscollectie bevond zich in mei 1945 in het kasteel Weesenstein,

De Koenigs-affaire: een beknopte geschiedenis en recente ontwikkelingen

niet ver van Dresden, toen het Rode Leger er bezit van nam. Zij werd overgebracht naar een verzamelpunt voor buitgemaakte kunst in slot Pillnitz. Vandaar werd ze in één van de vele treinen met kunstvoorwerpen afgevoerd naar de Sovjet-Unie. Daarna verdwijnt zij voor lange tijd uit de geschiedenis.

De zoektocht

De Nederlandse regering erkende het belang van de collectie en claimde ze per diplomatieke nota al in december 1945 bij de Sovjet regering. Pas maanden later en na lang aandringen antwoordden de autoriteiten, dat deze collectie hun niet bekend was. Nadien is nog verschillende keren van Nederlandse zijde navraag gedaan in Moskou met hetzelfde resultaat.

Een opmerkelijke gebeurtenis vond plaats in 1987 toen de regering van de DDR 33 Koenigstekeningen aan Nederland teruggaf op basis van, zoals zij aangaf, de beginselen van internationaal recht. Deze tekeningen waren door het Rode Leger vergeten en al die jaren bewaard in slot Pillnitz. Volgens berichten heeft iemand van het Sovjet militaire bestuur van de oostelijke bezettingszone van Duitsland deze aan het Kunstmuseum van Leipzig gegeven. De tekeningen werden in bruikleen gegeven aan het Museum Boymans-van Beuningen, zoals het museum in Rotterdam inmiddels was gaan heten, waar ze bij het restant van de collectie werden gevoegd.

De geringe voortgang op dit dossier leidde ertoe, dat de Rijksdienst Beeldende Kunst in Den Haag in 1989 op verzoek van de Nederlandse regering een catalogus publiceerde met de afbeeldingen van de meeste gezochte tekeningen en etsen. Dit

bleek mogelijk doordat het Museum Boymans-van Beuningen nog glasplaatfoto's hiervan had. De catalogus werd aangeboden aan de ambassadeurs van de Geallieerden uit de Tweede Wereldoorlog: Frankrijk, de Sovjet-Unie, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten. Gehoopt werd, dat met de bekendmaking hiervan het terugvinden en terugkrijgen zou worden bespoedigd.

In de daaropvolgende jaren dook nog een vijftal losse tekeningen op op veilingen en uit privé-collecties. Deze konden door Nederland worden gerecupereerd. Vermoed wordt, dat het veilen van tekeningen een proefballon was van de Sovjet autoriteiten om er zo geld voor te krijgen. Het desbetreffende veilinghuis in Londen weigerde de verkoop echter omdat men uit de catalogus had kunnen opmaken, dat de tekeningen tot de Koenigscollectie behoorden. Ze werden aan de Britse politie overgedragen, die ze aan de Nederlandse autoriteiten overhandigde.

De revoluties in Midden- en Oost-Europa, die in 1989 leidden tot de ineenstorting van het communisme, veroorzaakten tenslotte ook het einde van de Sovjet-Unie in 1991. In deze jaren werd het steeds meer duidelijk dat de collectie in Rusland verbleef. Ooggetuigen bevestigden dit. Tenslotte toonde de toenmalige Russische minister van Cultuur, Sidorov, ze in 1992 aan de Nederlandse ambassadeur in Rusland. Na verschillende omzwervingen, onder meer in een voormalig klooster, bleek de collectie te worden bewaard in het Poesjkinmuseum voor niet-Russische kunst in Moskou. Enige tijd later bezocht een delegatie van kunstexperts het museum om de tekeningen te inventariseren. De staat waarin zij verkeerden, bleek tot

ieders aangename verrassing voortreffelijk. Een teleurstelling was, dat slechts 307 van de oorspronkelijk 526 tekeningen en etsen aanwezig bleek te zijn. De zoektocht naar het restant moest nog worden voortgezet.

In 1994 organiseerde het Poesjkinmuseum een tentoonstelling van een selectie van de Koenigstekeningen, die het in bezit had. Van Nederlandse zijde werd voorgesteld een gezamenlijke tentoonstelling te organiseren met tekeningen uit het deel, dat nog in Nederland was. Het zou met name gaan om de tekeningen, die een paar vormen met enkele uit het museum. Het voorstel werd echter resoluut afgewezen door de bij leven al legendarische directrice van het museum, Irina Antonova, die daar al decennia lang de scepter zwaait. Volgens zeggen was zij zelf in 1945 betrokken bij de selectie en het transport van de culturele oorlogsbuit uit Duitsland naar Rusland. Uiteindelijk vond gelijktijdig een aparte tentoonstelling plaats van de Koenigstekeningen uit Rotterdam onder de titel "Counterparts" in de Bibliotheek voor Buitenlandse Literatuur in Moskou, waarvan de directrice een fervent voorstander van restitutie was.

Overigens vermeld ik graag, dat ik tijdens mijn verblijf in Moskou ook enkele malen in de gelegenheid ben geweest delen van de collectie te bekijken.

Onderhandelingen

We wisten nu waar de tekeningen waren. Ze terugkrijgen was een tweede. Sinds 1992 heeft de Nederlandse regering over de restitutie onderhandeld met de Russische autoriteiten. Allereerst wilden de Russen de feiten en de

juridische merites van de Nederlandse claim vaststellen. Hiertoe riep de Russische regering een speciale adviescommissie in het leven. In het verslag van haar bevindingen gaf de commissie als haar mening te kennen, dat Nederland een terechte claim had. De commissie achtte zich niet bevoegd te adviseren over een eventuele teruggave.

De besprekingen werden enkele jaren onderbroken omdat de Russen –m.i. terecht- van mening waren, dat eerst een formeel kader diende te worden geschapen voor restitutie van culturele objecten in het algemeen. Eind jaren '90 was dit geformuleerd en goedgekeurd door het Russische parlement. De wet maakt een onderscheid tussen voorwerpen, die oorspronkelijk behoorden tot vijandelijke staten in de 2^e Wereldoorlog en hun bondgenoten (dus o.m. Duitsland, Italië, Hongarije, Roemenië, maar niet Oostenrijk want dat was, volgens de Russische redenering in 1938 tegen zijn wil geannexeerd) en slachtofferstaten, waaronder Nederland wordt gerekend. Voorts is er een verschil tussen voorwerpen van weinig of geen waarde voor Rusland en die welke voor Rusland een grote culturele waarde vertegenwoordigen. Dit is van belang voor de te volgen procedure voor teruggave. In het eerste geval kan de Russische regering zelf een beslissing nemen op advies van een speciale raad, waarin alle betrokken ministeries en overheidsorganisaties zijn vertegenwoordigd. In het laatste geval moet het parlement hiertoe een wet aannemen op voordracht van de regering en op advies van de zojuist genoemde raad. Een groot aantal Nederlandse archieven, die via Duitsland in Rusland waren beland werd tot de eerste categorie gerekend en is inmiddels teruggegeven. De Koenigscollectie behoort duidelijk tot de tweede, moeilijke categorie.

De Koenigs-affaire: een beknopte geschiedenis en recente ontwikkelingen

De Nederlandse claim

Waarop berust de Nederlandse claim? Hiervoor worden in beginsel vier redenen aangedragen:

1^e Nederland was een slachtofferstaat, die door het Derde Rijk was bezet.

2^e Zowel Nederland als de Sovjet-Unie waren ondertekenaars van de zogenaamde *Interallied Declaration against Acts of Dispossession Committed in Territories under Enemy Occupation or Control*, die tot stand kwam in januari 1943 in Londen. De verklaring is ook geldig voor de Russische Federatie als opvolgerstaat van de Sovjet-Unie, die door Nederland onder oorlogsdwang pas in 1942 werd erkend. De verklaring vermeldt onder meer, dat overeenkomsten tot overdracht van of handel in eigendom in bezette gebieden nietig zou kunnen worden verklaard. De staten, die de verklaring ondertekenden beloofden elkaar daarin plechtig deze nietigverklaring te zullen bevorderen voor zover die in hun macht lag. Tijdens een conferentie in Parijs in 1945 werd bovendien een resolutie aangenomen, dat de onderhavige goederen aan de rechtmatige eigenaren zouden worden teruggegeven. Dit impliceert, dat alleen staten cultuurgoederen kunnen claimen en particulieren dus niet, zoals de kleindochter van Koenigs heeft moeten ondervinden.

3^e De Nederlandse regering in ballingschap in Londen had al op 7 juni 1940 een Koninklijk Besluit uitgevaardigd, waarin alle transacties met de vijand werden nietig verklaard voor zover zij uitvoer van objecten met zich meebrachten. Dit KB was volgens de regering van toepassing op de Koenigs-collectie.

4^e Bij Koninklijk Besluit van 24 mei 1940 had de regering zichzelf gemachtigd namens gelaedeerde personen, bedrijven of organisaties te kunnen optreden in dit soort gevallen. Dat betekende tevens, dat gerestitueerde objecten juridisch rijkseigendom en niet automatisch aan de oorspronkelijke eigenaren terugvielen. Vandaar ook, dat de reeds genoemde “DDR-tekeningen” in bruikleen aan het Museum Boymans-van Beuningen werden gegeven en niet in eigendom.

Tijdens de onderhandelingen gaf de Russische delegatie aan, dat de overeenkomst tot verkoop van de Koenigstekeningen vrijwillig was aangegaan. Deze waren volgens hen Duits eigendom geworden en behoeften dus niet te worden teruggegeven. De Nederlandse delegatie betoogde evenwel, dat het er niet toe deed of de overeenkomst vrijwillig of onvrijwillig tot stand was gekomen met een beroep op het KB van juni 1940. Hoewel irrelevant in dit verband moet er toch grote psychische druk op Van Beuningen zijn uitgeoefend door Posse om de tekeningen van de hand te doen, zodat het vrijwillige karakter van de overeenkomst op zijn minst twijfelachtig kan worden genoemd. Een zinsnede in een brief van april 1941 van Posse aan directeur Hannema dat hij “(citaat in vertaling uit het Duits) gedwongen was enkele krenten uit zijn mooie taart te pikken (einde citaat)” doelt hierop. Tenslotte verklaarde de Duitse regering na de oorlog, dat zij geen enkele claim had ten aanzien van de collectie.

Huidige situatie

Eigenlijk is er sinds de besprekingen van 2002 niets veranderd. Steevast wordt in bilateraal overleg de kwestie ter sprake gebracht. De

Russische regering heeft nog steeds geen standpunt omtrent eventuele teruggave bepaald. De kwestie ligt in Rusland uitermate gevoelig met name bij personen, die de oorlog nog hebben meegemaakt. Naar mijn mening kan Nederland er baat bij hebben de tijd in zijn voordeel te laten werken. Ook hier geldt, dat gelijk hebben en gelijk krijgen nog niet hetzelfde is.

Oekraïne

Positief nieuws viel nog in 2004 te melden, toen Oekraïne 139 tekeningen en drie prenten aan Nederland teruggaf. Deze waren in 1947 uit Moskou naar het Bohdan en Varvara Khanenko Museum in Kiev overgebracht, waarschijnlijk in het kader van Stalins beleid zoveel mogelijk Sovjet burgers kennis te laten nemen van wereldkunst. Vandaar dat men bijv. zelfs in kleine musea in Siberie of in de Kaukasus kunstwerken van grote meesters kan tegenkomen, die vaak afkomstig zijn uit genaaste Russische prive-collecties. De Oekraïense tekeningen zijn grotendeels uit de 15^e en 16^e eeuw en bestaan hoofdzakelijk uit werken van Duitse kunstenaars als Hans Holbein de Jongere, Sebald Beham, Hans Baldung Grien naast tal van anonieme meesters. Het museum herkende de tekeningen aan de hand van de Koenigs-catalogus van 1989. Van de specifieke tekeningen waren geen afbeeldingen bekend, maar zij konden worden geïdentificeerd aan de hand van catalogusnummers. Ook in dit geval vond terugkeer plaats op basis van de beginselen van internationaal recht. De onderhandelingen vonden plaats sinds eind jaren '90 en werden afgesloten door de ondertekening van een overeenkomst tussen president Koetsjma van Oekraïne en minister-president Balkenende in 2003. Ook deze

tekeningen zijn nu weer in Rotterdam.

Slot

Als u goed hebt meegerekend zijn er nu nog 42 werken niet teruggevonden. We weten niet waar ze zijn. Misschien in een depot van zo'n provinciaal museum in Siberie, misschien aan de muur bij een voormalig Sovjet-generaal of in een doos bij de erfgenamen van een communistische partijfunctionaris, die hem kreeg voor vele jaren trouwe dienst. Het blijft vooralsnog pure speculatie.

Of de tekeningen ooit allemaal weer bij elkaar komen is in de schoot der goden verborgen. Nederland blijft streven naar volledige hereniging van alle kunstwerken. De geschiedenis laat zich lezen als een roman, zij het vooralsnog met een open einde. Ik hoop met deze inleiding duidelijk gemaakt te hebben, hoe moeizaam diplomatieke onderhandelingen vaak verlopen, waarbij ik nog niet eens op alle juridische details ben ingegaan. Hoewel de kwestie vooralsnog onopgelost blijft, voel ik mij bevoorrecht van delen van het proces deelgenoot te hebben kunnen zijn. Ik hoop hiervan aan u iets te hebben kunnen overbrengen.